

алмасыктан, рәуиштен де болатуғыны хәр тәрәплеме карастырылған.

М.Сапарниязованың илимий жумысында өзбек халық жумбақларының синтаксислик-семантикалық қәсийетлери хәр тәрәплеме изертленген [11]. Изертлеу жумысында жумбақлардағы предикативлик байланыстың өзине тән тәрәплерин, гәп ағзаларының қолланылуы имканиятларын, гәплердің мазмуны бойынша түрлерин, коспа гәп түриндеги жумбақлардың дәнекерсиз

гипотаксис хәм паратаксис конструкцияларда келиўин мысаллар арқалы кең түрде таллаған.

Қарақалпақ тил билиминде фольклорлық шығармалардың тили бойынша Ш.Н.Абдиназимов [2], А.Т.Абдиевтин [3] арнаўлы жумыслары бар. Солай етип, карақалпақ тил билиминде жумбақлардың тиллик өзгешеликлери еле арнаўлы изертлеудің объекти болмаған, соның ушын да хәр тәрәплеме үйрениў ұазыйпалары тур.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақ хәм карақалпақ жазба әдебий тили. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. 5-б.
2. Абдиназимов Ш.Н. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы: Филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис: 1992. 142-б.
3. Абдиев А.Т. «Алпамыс» дәстаны тилиниң лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери: Филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. -Нөкис: 2011.
4. Адамбаева Ж. Литературно-стилистикалық және языковые особенности казахских загадок.- Автореф. дисс...канд. фил. наук. – Алма-Ата: 1966.
5. Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества.- Автореф.дисс... докт.фил. наук. – Ташкент: 1977.
6. Абдуллаев Ж. Ўзбек халқ топишмоқлариниң лексик-семантик хусусиятлари. Автореф. дисс...канд. фил.наук. – Ташкент: 1993.
7. Ахундова Г.И. Лексика и синтаксис азербайджанских народных загадок. Автореф. дисс...канд. фил. наук. – Баку: 1986.
8. Гаджиева Н.З. Бессоюзные сложные предложения в азербайджанском языке. -Автореф.дисс...канд. фил.наук. – Баку:1962.
9. Казанцева Е.А. Денотативная структура текста народной загадки на материале белорусских, русских и польских загадок: Автореф.канд. фил.наук. – Минск: 2002.
10. Саитбаева М.Н. Именное сказуемое в узбекских народных загадках. Автореф.дисс...канд. фил.наук. – Ташкент: 1984.
11. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқлариниң синтактик-семантик хусусиятлари. -Автореф. дисс...канд. фил.наук. – Тошкент: 2005.
12. Цаллагова И.Н. Лингвистические особенности осетинской загадки. –Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Владикавказ: 2010.
13. Чернышев В.В. Синтаксис русской загадки: Автореф. дис...канд.фил.наук. – Воронеж: 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақолада рус, туркий тилшуносликда халқ оғзаки ижоди бўлган топишмоқлариниң лингвофольклористик жиҳатдан ўрганилиши, мавзунинг долзарблиги ва олдиндаги вазифалар ҳақида фикр юритилган. Халқ оғзаки ижодиниң тил хусусиятларини таҳлил қилиш- халқниң тарихи ва тил тарихи учун манба бўлиб ҳисобланиши тадқиқотлар асосида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лингвофольклористическое исследование загадок в русском языке, тюркологии и в каракалпакском языке, , актуальность изучения языка загадок и их задачи. Изучение языковых особенностей фольклора –это источник сведений об истории народа, истории языка.

SUMMARY

The article discusses linguistic and folkloristic study of riddles in the Russian language, Turkic studies and the Karakalpak language, the relevance of studying the language of riddles and tasks. The study of the linguistic features of folklore is a source of information about the history of the people, the history of the language.

ИЛИМИЙ МАТНЛАРДА БАЪЗИ АНТРОПОМОРФИК МЕТАФОРАЛАРНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Г.Насруллаева - катта ўқитувчи

Тошкент ахборот технологиялари университети Қариш филиали

Таянч сўзлар: илимий матн, антропоморфизм метафора, илимий оммабоп нутқ, нутқий вазият, жамият, тил, социолингвистика, прагматика.

Ключевые слова: антропоморфная метафора научного текста, научно-популярная речь, разговорная ситуация, общество, язык, социолингвистика, прагматика.

Key words: anthropomorphic metaphor of a scientific text, popular science speech, colloquial situation, society, language, sociolinguistics, pragmatics.

Метафорани илимий ўрганиш Аристотелдан бошланган бўлиб, кейинчалик унинг асарлари орқали бу мавзу издошлари томонидан давом эттирилган. А.Ричардс, М.Блек, Н.Д.Арутюнова, М.Жонсон, Ж.Лакофф ва бошқа машҳур тилшунослар метафорани ўрганишни давом эттириб, унинг тилдаги ўрни ва ролини аниқлашга, бу борадаги илимий тасаввурларни кетгайтиришга катта эътибор қаратган. Ҳозирги замон тилшунослигида тилга антропоцентрик ёндашувнинг асосий ўрин эгаллагани сабабли турли нутқ вазиятларига боғлиқ ҳолатда антропоморфизм метафораларни ўрганишга катта эътибор берилмоқда. Чунки метафораларда ёркинлик, образлилик, экспрессивлик ва эмоционаллик мавжуд бўлиб, нутқнинг асосий вазифаларидан бири маълумот етказишдан ҳам кўра таъсир қилишга эришилади.

Дунё тилшунослигида антропоморфизм метафораларнинг илимий ва расмий матнларда ўрганилишига кўпроқ эътибор берилади. Жумладан, рус тилшунослари ҳам ўз тадқиқотларида мазкур масалани атрофлича ўрганган. А.В.Мясникова, С.Г.Дудецкая,

И.В.Пашкова, Е.Е.Пименова ва Н.О.Самаркина Н.Д.Арутюнова [1], каби кўплаб тилшунослар антропоморфизм метафоралар мураккаб концепцияларни тушунтиришда, атроф-муҳитни тавсифлашда, фикрлаш ва идрок жараёнларида муҳим рол ўйнашини таъкидлайди.

Севиндж Магеррамова метафора киёслашга асосланади. инсон номаълумни маълум билан таққослаши мумкин ва бу унинг объектив ҳақиқатга муносабатини кўрсатади. Азал-азалдан метафоризация, аввало, инсоннинг бевосита муҳитидан энг таникли тушунча ва предметларни ифодаловчи сўзларга нисбатан қўлланилган деб таъкидлайди [2:21].

И.А.Аржанова [3:4] ўз мақоласида инглиз тили иқтисодий нутқида антропоморфизм метафораниң вазифаларига тўхталади. Унинг таъкидлашига кўра, ҳозирги замон инглиз иқтисодий матнларида антропоморфизм метафора стилистик жиҳатдан таъсирчан воситалар сифатида тадқиқ этилади. Шу нуқтаи назардан илимий, иқтисодий матнларда коммуникатив-функционал жиҳатдан антропоморфизм

метафорани тахлил қилиш, маълум даражада антропоморфик метафоранинг вазифалар рўйхатини кенгайтиради, ҳатто бир публицистик матнда ҳам уларнинг тавсифловчи ва ифодали салоҳияти қанчалик муҳимлигини кўрсатади.

Иқтисодий тушунчалар, шунингдек, инсон фаолиятининг бошқа соҳаларига оид тушунчалар турли тасвирий воситалар билан ифодаланиши мумкин. Бу ўринда энг машҳур ва маҳсулдор услубий бирлик ҳам метафора ҳисобланади. Метафора туфайли оддий ва мураккаб иқтисодий ҳодисаларни аниқ ва образли тасвирлаш мумкин. Матнда метафоранинг мавжудлиги олувчига муаллифнинг ўз луғавий маъноси билан боғлиқ бўлмаган сўзга бошқа нарса қўйишини тушунишга имкон беради.

Бу борада И.А.Аржанова Ахборотни қабул қилувчининг маърузачи нимани англатаётганини тасвирлаш учун қуйидаги стратегияни таклиф қилади:

1) қабул қилувчининг ушбу баёнотнинг сўзма-сўз емаслиги ва унинг нотўғри талқин қилиниши муваффақиятли мулоқотни бузиши мумкинлиги ҳақида хабардорлиги;

2) қабул қилувчи метафорани қатор вариантли мосламалар билан боғлашга уринади;

3) қабул қилувчи мумкин бўлган қадриятлар орасида энг яхши берилган контекст ва вазиятга мос келадиган нарсаларни топади [3:12].

Тахлиллар шуни кўрсатадики, антропоморфик метафора батафсил тузилган ва юқори прагматик салоҳиятга эга. Унинг модели "тана", "тана қисмлари", "кўриниш", "одам характери" рамкаларидан иборат.

Табий илмий нутқда ҳам метафоралардан фойдаланиш катта самара беради. Унда метафора – мажозий сўзлар даволаш керак бўлган касалликларни, касалликларнинг белгилари ва белгиларини ва уларнинг оқибатларини ифодалаш учун ишлатилади. Илмий оммабоп нутқда ҳам метафорадан фойдаланиш ижобий натижалар беради.

Энергетика соҳасида ҳам метафоралардан фойдаланиш фикрни аниқ ва тушунарли ифодалаш имконини беради. Бундай матнларда ҳам шахсга хос белги, ҳаракат ва шаклга ўхшашлик асосида маънолар кўчади. *"Issiqlik mashinalarida ishchi jism sifatida gazlar, gaz bug'ining aralashmalari yoki suv bug'i ishlatiladi, chunki ishchi jismlar kengayish va siqilish xususiyatlariga ega bo'lishi kerak. Masalan, ichki yonuv dvigatellarida havo ishchi jism bo'lib, yonilg'i yonishidan hosil bo'lgan issiqlik energiyasini qabul qiladi va kengayish jarayonida porshenni turtib mexanik ish bajaradi"* [5].

Адабиётлар

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Н.Д.Арутюнова // Теория метафоры. Общ.ред. Н.Д.Арутюновой, М.А.Журиной. -М.: «Прогресс», 1990. – С. 5-32.
2. <https://gisap.eu/ru/node/7709>.
3. Аржанова И.А. Функциональный подход в вопросах обучения адекватному отражению метафоры в теории и практике перевода // Интеграция образования. 2013. № 2. -С. 136-142.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-antropomorfnoy-metafory-v-angloyazychnom-ekonomicheskom-diskurse/viewer>.
5. Xudoyberdiyev T.S. va boshqalar Issiqlik texnikasi asoslari Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma. –Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2008.
6. Xaydarov B.Q. Geometriya. I qism. O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilari uchun darslik 1- nashr. O'zbekiston matbuot va axborot agentligi "O'zbekiston" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.
7. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамлилиқ тамойили ва қисқарув. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2004. 29-б.
8. Мухаммадиев Н.Қ. Хроматографияда ажралиш жараёнини мақбуллаш ва идентификациялашнинг физик-кимёвий асослари СамДУ Ахборотномаси. –Самарқанд: 2017. 152-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада илмий матнларда айрим антропоморфик метафораларнинг лингвистик, социолингвистик, когнитив-прагматик хусусиятлари таҳлил қилинган. Жаҳон ва ўзбек тилшунослигида антропоморфик метафоранинг илмий матнлар асосида ўрганилишининг афзалликлари, антропоморфик метафоралар илмий ва иқтисодий матнларнинг таъсир кучини оширувчи асосий восита эканлиги таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются лингвистические, социолингвистические, прагматические характеристики некоторых

антропоморфных метафор в научных текстах. В узбекской лингвистике анализируются преимущества изучения антропоморфных метафор на основе научных текстов, антропоморфные метафоры рассматриваются как основное средство повышения силы воздействия научно-экономических текстов.

SUMMARY

The article analyzes the linguistic, sociolinguistic, and cognitive-pragmatic characteristics of some anthropomorphic metaphors in scientific texts. The advantages of studying anthropomorphic metaphors based on scientific texts are analyzed in world and Uzbek linguistics. Anthropomorphic metaphors are considered as the main means of increasing the impact of scientific and economic texts.

МЕТАФОРЛАРНИНГ ВАЗИФАСИГА КЎРА ТУРЛАРИ

Г.Насруллаева - катта ўқитувчи

Тошкент ахборот технологиялари университети Қариш филиали

Таянч сўзлар: тасниф, функция, метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфизм метафора, ижтимоий аҳамият, матн, тана аъзолари, инсон ва тил, тил ва жамият.

Ключевые слова: классификация, функция, метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфная метафора, социальная значимость, текст, части тела, человек и язык, язык и общество.

Key words: classification, function, metaphor, sociolinguistics, sociopragmatics, anthropomorphic metaphor, social significance, text, body parts, man and language, language and society.

Метафора илмнинг турли соҳаларига кириб келган, жумладан, адабиётшунослик, мантиқ ва фалсафадан муҳим билиш ва билганларини ифода этиш воситаси. Метафорага доир изланишларнинг кенг тарқалиши муаллифларни кўпроқ эътибор беришга ундади, аслида унинг эстетик қийматидан кўра амалий аҳамиятига кўпроқ эътибор бериш керак. А.П.Чудинов каби муаллифлар томонидан метафорага когнитив ёндашув М.Лакофф Жонсон, Н.Д.Арутюнова, Ю.И.Ливен ва бошқаларда учрайди.

Н.Д.Арутюнова “Метафора ва нутқ” китобида куйидагиларни баён қилади: “метафора амалий аҳамиятга эга. ...Ундан ҳар қандай соҳани тушуниш ва тушунтиришда қурол сифатида фойдаланиш мумкин, жумладан, психотерапия суҳбатларида ва авиакомпания учувчилари ўртасидаги суҳбатлар, маросим рақслари ва тил дастурлаш, санъат таълими ва квант механикаси ва бошқаларда қўллаш ўзаро мулоқотни самарали, таъсирчан ва фойдали қилади.

“Метафора, қаерда бўлмасин, ҳар доим бизнинг тушунчамизни бойитади инсон ҳаракатлари, билими ва тили”. Н.Д.Арутюновага кўра, метафорик ижодкорлик ҳаракати жойлашган семантик жараёнлар турли асосда: синоним ривожлантириш воситалар, янги қадриятларнинг пайдо бўлиши, полисемиянинг яратилиши, тизимларнинг ривожланиши терминология ва эмоционал-экспрессив сўз бирикмалари. Бизнинг онгимизда тасвири яратиш ва тасаввурга мурожаат қилиб, метафора деган маънони ҳосил қилади [1:512].

“Метафора” атамаси илк бор қадимги Юнонистонда пайдо бўлган. Маълумки, метафора “яширин таққослаш” бўлиб, унинг асоси руҳий таққослашдир. Ўхшатиш туйғуси, нафақат объектлар ўртасида англашган дунё, балки муайян объектлар ва абстракт тушунчалар ўртасида ўхшашликларни топиш имконини беради. Шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир олим ўз ғояси, унинг таснифи ва вазифаси, шунингдек, ўз таърифини метафоралар орқали тақлиф қилди. Метафорани биринчи бўлиб Аристотел аниқлаган. “Кўчма бир сўз (метафора) – бу жинсдан турга кўчирилган ном ёки турдан-турга, ёки аналогияга кўра [2:669].

Метафорани ўрганишга катта ҳисса қўшган рус тилшуноси А.П.Чудинов метафорани ифодалаган маъноларига ўзаро таъсир этувчи бир неча кўзгулар сифатида тавсифланади:

1) биринчи кўзгуда биз, умуман, инсон ва жамиятнинг руҳий дунёсини кўраемиз. Бу ерда метафора бизга катта миқдордаги тадқиқот материални тақлиф қилади, бу – инсон онгида когнитив механизмлар ва унинг ижтимоий табиати. Бизнинг фикрдан ташқари, таъриба ва ахлоқ ҳам метафора билан шартланган, биз метафора орқали инсон тафаккурини ўрганаемиз.

2) иккинчи кўзгуда биз инсоннинг қарашлари ҳақидаги тасаввурни концептуал соҳа – метафорик макон манбаи сифатида кўраемиз. Бу ҳолда биз учун муҳим бўлган нарса – инсоннинг манба соҳаси ва унинг тузилиши ҳақида ўйлашдир.

3) учинчи кўзгу метафорик тизим йўналтирилган концептуал соҳа ҳақидаги ғояларни кенгайтириш орқали содда инсонларнинг аксини кўрсатади. Шундай қилиб, метафорадан тилда илгари мавжуд бўлган сўз ёки иборани кўрсатиш унга олдинги маънонинг бир қисмини бериш мақсадида ҳам фойдаланилади. Бу ўринда биз учун энг муҳим ва мос таъриф Анатолий Чудиновнинг таърифидир, чунки у метафора тушунчаси ва моҳиятини аниқроқ очиқ беради. Метафора ҳосил қилиш ва таҳлил қилишда тўртта компонент мавжуд:

1) иккита объект категориялари,

2) икки категориянинг хоссалари. Метафора – бу бир предметдаги белгининг бошқа предметга ўхшашлик асосида кўчиришдир. Бир киши тулки дейилганда, у билан ҳисоблашади, бу хайвонлар синфига хос айёрлик белгиси. Шундай қилиб, шу билан бирга, инсоннинг моҳияти маълум, унинг қиёфаси яратилади ва янги маъно ҳосил бўлади: тулки сўзи мажозий маъно олади айёр, ёлғончи. Ушбу объектлар гуруҳининг хусусиятлари, турли тилларга хос бўлган метафора билан кўрсатилади. У она тили дунёси ҳақида умумий фикрлар тўпламига тегишли, мифология ёки маданий анъаналардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида кўй метафорик тарзда, “юввош, беозор” деган маънони англатади ва рус тилида бировнинг айтганини қиладиган, гўл инсон маъносида тушунилади.

Метафораларнинг турли хил таснифлари мавжуд бўлиб, уларни тадқиқотчилар мазмун-моҳиятига кўра бир қанча турларини ёндашувлар ва мезонлар асосида аниқлаган, таснифлаган. Метафора лисоний ҳодиса сифатида бир қатор таркибий қисмлар ва ўзига хос хусусиятларга эга ва тилда ўзига хос муайян функцияларни бажаради. Аммо, В.М.Москвин таъкидлагани каби, “метафораларни таснифлаш учун ишлатилиши лозим бўлган параметрлар тизими мавжуд эмас” [3:23]. Н.Д.Арутюнованинг таъкидлашича, метафора фикр ифодалаш воситаси сифатида энг чекка ҳудудларга етиб бориб, концептуал майдонни бошқаришга хизмат қилади.

Тадқиқотда А. П. Чудиновнинг метафорани табиий, артефакт, социоморфик ва антропоморфик каби 4 турга ажратиши қўллаб-қувватланди.

1. Табиий метафора.

2. Артефакт метафора.

3. Социоморфик метафора.

4. Антропоморфик метафора.